

- Дьяченко А.Н., Кривошеев М.В., Шинкарь О.А. Раскопки курганного могильника Неткачево в Котовском районе Волгоградской области // Материалы по археологии Волго-Донских степей. — Волгоград, 2006. — 3. — С. 105—163.
- Кульбака В., Качур В. Индоевропейські племена України епохи палеометалу. — Маріуполь, 2000.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Рукопис дис. ... докт. істор. наук // НА ІА НАНУ. — 2009/879.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). — Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2009а.
- Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.
- Разумов С.М. Крем'яні вироби населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи (за матеріалами поховань). — Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2010.
- Тоцев Г.Н. Крым в эпоху бронзы. — Запорожье, 2007.

Надійшла 18.02.2010

С.Н. Разумов, М.В. Хохлов, Э.А. Кравченко

КРЕМНЕВЫЙ НОЖ-КИНЖАЛ ЭПОХИ БРОНЗЫ С ЮГО-ЗАПАДНОГО КРЫМА

На дне Казачьей бухты в г. Севастополь в результате тренировочного дайверского погружения был найден кремневый нож очень хорошей сохранности. Ножи этого типа распространены в переходное время от средней к поздней бронзе, но представлены металлическими изделиями. Этот, вероятно, является репликой такого изделия, сделанной из местного крымского сырья. В Крыму находки таких ножей до сегодняшнего времени известны не были. Учитывая условия его залегания на дне, возможно, речь идет о прибрежном затопленном памятнике этого времени, однако без проведения дальнейших подводных исследований последнее является лишь предположением.

S.M. Razumov, M.V. Khokhlov, E.A. Kravchenko

FLINT KNIFE-PONIARD OF THE BRONZE AGE FROM THE SOUTH-WESTERN CRIMEA

A very well preserved flint knife was found at the bottom of the Cossack Bay in Sevastopol after the training submergence of divers. Knives of this type are common in the period of transition from the Middle to the Late Bronze Age; however, they are presented by metal finds. This one is probably a reply to such item made of local Crimean raw material. Finds of these knives have not been known in the Crimea by the present day. Taking into account its place of find at the bottom, probably, it is a matter of a flooded coastal site of this period; however, without the further underwater research this can only be an assumption.

Л.І. Бабенко

КУРГАНИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПІВНІЧНО-СХІДНІЙ ОКОЛИЦІ ХАРКОВА

Подано матеріали трьох курганів IV ст. до н. е., розкопаних на північно-східній околиці Харкова.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфська доба, східна Україна, сіверськодонецький регіон, курган, поховання.

Попри суттєве поповнення останнім часом відомостей про курганні старожитності скіфської доби сіверськодонецького регіону, певна частина досліджених пам'яток ще не введена до наукового обігу. До таких належать і три кур-

гани, розкопані в 1977 і 1979 рр. на північно-східній околиці Харкова експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна (Бородулін 1977; 1979).

Розкопки передували будівництву Салтівського трамвайного депо. В зоні новобудови опинилася група з п'яти курганів. Насип най-

© Л.І. БАБЕНКО, 2011

більшого, що мав назву «Вовча гора» (висота 3,5—4,0 м), на час розкопок був майже повністю зруйнований скотомогильником. Тут було зафіксоване одне поховання зрубної культури. Ще один курган, за 150,0 м на схід від Вовчої гори, був повністю засипаний чорноземом, вивезеним з території будівництва, що завадило його дослідженню. На південний схід від Вовчої гори була група з трьох курганів, розкопаних протягом двох польових сезонів (два у 1977 р. і один у 1979 р.). Наведемо їх опис.

Курган 2 (номер 1 отримав курган Вовча гора). Висота близько 1,0 м, діаметр по лінії північ—південь 16,0 м, схід—захід — 18,0 м (рис. 1, 1). Насип розорювався. Він складався зі щільно злежаного чорнозему. Глиняний викид, максимальної товщини 10,0—12,0 см, оточував могилу з усіх боків¹. На глибині 0,9 м зафіксовані рештки перекриття з вкладених поперек і просілих у могилу колод діаметром 15,0—17,0 см. Довжина перекриття 3,5 м, ширина — 2,5 м.

Могила прямокутної в плані форми з заокругленими кутами (3,4 × 2,2 м) була орієнтована по лінії схід—захід. Глибина її 2,85 м від вершини кургану. На дні зафіксовані сліди дерев'яної гробниці у вигляді дев'яти стовпових ям діаметром 0,27—0,28 м і завглибшки 0,45—0,65 м (окрім центральної, завглибшки 0,75 м) — чотири кутових, чотири бокових і центральна. По периметру ями, вздовж трьох стін (окрім східної), був ровик завширшки 7,0—10,0 см і завглибшки 18,0—20,0 см для закріплення дерев'яної обшивки (рис. 1, 2).

Дно могили було вистелене тонким шаром деревного тліну (кори?), вздовж східної стіни зафіксовані зітлілі рештки тонких пластинчастих брусків. У центрі могили простежена ділянка білого тліну (1,25 × 0,60 м), інтерпретована В.Г. Бородуліним як залишки тканини, на яку поклали небіжчика. Цікаво, що пляма тліну перекривала центральну яму, заповнення якої складалося з чорнозему та шматків обгорілої деревини, а на дні був шар золи завтовшки 12,0—15,0 см. За припущенням автора розкопок, яма могла бути спустошеним тайником, що мало ймовірно. Однак перекриття її білим тліном свідчить, що вона не призначалася для встановлення центрального стовпа, тож його в цій гробниці не було. Мабуть, яма використовувалася під час проведення певного по-

ховального ритуалу з застосуванням вогню, що передувало укладанню небіжчика в могилу.

Поховання пограбоване. Кістки небіжчика, більшість яких знаходилася на 0,10—0,25 м вище дна могили, були безладно розкидані вздовж південної стіни (таз, нижні кінцівки, декілька хребців та ребер). Чотири хребці та променеві кістки знаходилися поряд з північною стіною. Череп лежав на дні за 0,35 м від східної стіни, однак через спустошливе пограбування могили не можна впевнено стверджувати східну орієнтацію небіжчика.

На залишках білого тліну безладно лежали золоті бляшки-гудзики (1), у північно-західному кутку — уламок клинка залізного меча чи кинджала (2), місце знахідки кістяної шпильки (3) не вказане.

1. Бляшки-гудзики золоті (35 екз.) напівсферичної форми з припаяною зсередини дрютяною петелькою. Діаметр 0,3—0,6 см (рис. 1, 5). Подібні бляшки-гудзики мали в скіфський час широке розповсюдження, лише в сіверськодонецьких пам'ятках вони виявлені в низці поховань Пісочинського та Старомерчанського могильників, кургані 4 біля с. Веселе (Шрамко 1992, рис. 2, 4; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 101, рис. 5, 6; 10, 9; 19, 21; Бабенко 2005, с. 142, рис. 4, 18; 34, 8). О.Д. Могилов бляшки з кургану біля с. Веселе відніс до прикрас кінського спорядження (Могилов 2008, с. 57), що, однак, не однозначно.

2. Меч або кинджал репрезентований уламком двосічного клинка завдовжки близько 5,0 см (рис. 1, 3). Мечі в похованнях сіверськодонецького регіону становлять нечисленну, але доволі стійку категорію інвентарю. Їх виявлено в трьох похованнях Пісочинського могильника (Бабенко 2005, рис. 7, 2; 20, 7; 29, 5) і двох — Старомерчанського (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 8, 8; 20, 1), а також у похованнях пограбованого кургану Люботинського могильника (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 76), курганах біля с. Санжари (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 61, 24), кургані 5 Великогомольшанського могильника (Шрамко 1983, рис. 2, 1), кургані 2 біля с. Мала Рогозянка (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 33, 10), біля сіл Циркуни (Шрамко 1956, рис. 48, 1), Сніжки (Шрамко 1983, рис. 2, 2), Волоська Балаклія (Шрамко 1983, рис. 2, 3). Серед перелічених комплексів у двох також були виявлені лише уламки клинка меча — кургани 9 Пісочинського могильника та 2 біля Малої Рогозянки. Подібний стан меча в похованнях може мати кілька пояснень: або він був наслідком дій грабіжника, якого, на-

¹ На кресленнях плану курганів 2 і 3 глиняний викид не вказаний.

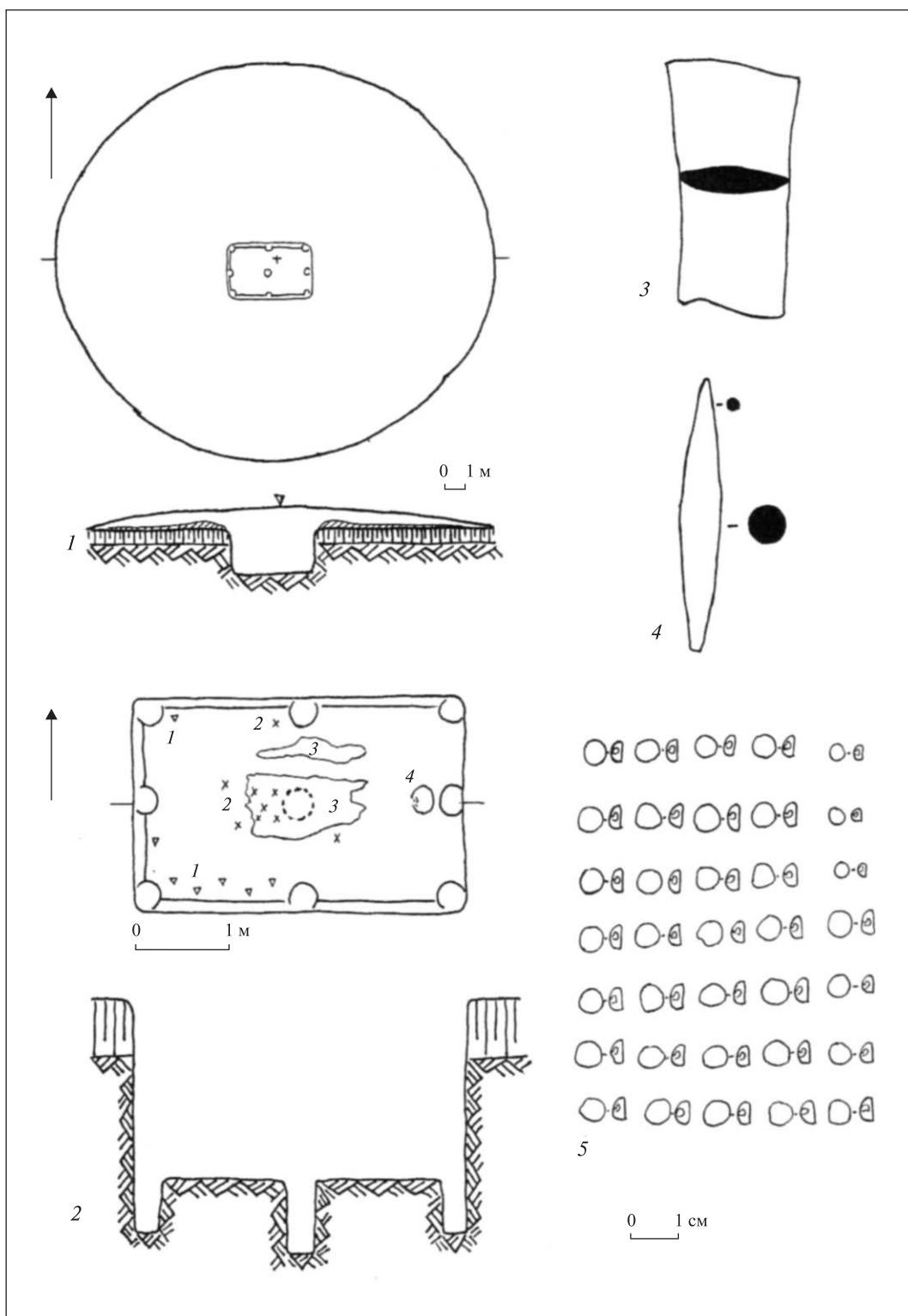

Рис. 1. Курган 2: 1 — план і профіль кургану; 2 — план і профіль поховання (1 — обгоріла деревина; 2 — золоті бляшки-гудзики; 3 — рештки зіглілої тканини; 4 — череп); 3 — уламок леза залізного меча; 4 — кістяна проколка; 5 — золоті бляшки-гудзики

самперед, цікавило руків'я, можливо, прикрашене золотою обкладкою на зразок добре відомих мечів так зв. чортмлицької серії, або це було пов'язане з особливостями поховального обряду. В останньому випадку маємо справу з

уявленням про відповідність частини цілому, коли в могилу клали частину пошкодженого, можливо в бою, клинка.

3. Кістяна проколка у вигляді продовгуватого круглого в перетині стрижня, розшире-

ного посередині та звуженого на кінцях. Один кінчик відламаний. Довжина 5,5 см, діаметр середньої частини 0,8 см (рис. 1, 4). Проколка занесена до польового і колекційного описів, інвентарної книги та зберігається в музеї серед інших предметів цього комплексу, але чомусь не згадується у звіті про розкопки. Подібні знаряддя рідко входять до складу поховального інвентарю і частіше трапляються на поселеннях. Дуже схожа проколка знайдена на Люботинському городищі (Шрамко 1998, рис. 13, 5). Уламок подібної виявлений у насипі кургану 10/1962 Люботинського могильника, однак Б.А. Шрамко пояснює це, як і наявність різноманітних кісток, точильного каменя та уламків бондарихинської кераміки, тим, що ґрунт для спорудження насипу брали з розташованого поблизу поселення бондарихинської культури (Шрамко 1983, с. 60, рис. 3, 31).

Курган 3. Висота близько 1,0 м, діаметр 14,0—15,0 м (рис. 2, 1). Насип з однорідного чорнозему. Глиняний викид залягав на давньому горизонті навколо могили по всій площі кургану. Могила прямокутної в плані форми (3,2 × 2,1 м), орієнтована по лінії схід—захід. Глибина її 2,2 м від вершини кургану. На дні сліди дерев'яної гробниці у вигляді дев'яти ям — центральної, кутових і бокових — діаметром 0,26—0,27 м і завглибшки 0,5—0,6 м (рис. 2, 2). Своєрідність конструкції гробниці полягає в розташуванні східного ряду стовпів не впритул до стіни, а за 0,6 м від неї. Вздовж стін по периметру могили був ровик завширшки до 0,1 м для закріплення дерев'яного облицювання. Гробниця була частково спалена — фрагменти обгорілої деревини траплялися в заповненні могили та на її дні, але в стовпових ямах і ровику збереглися залишки деревного тліну без слідів вогню.

Поховання пограбоване. Декілька кісток небіжчика виявлено в засипці могили, в південно-східному кутку на глибині 1,55—1,60 м. Решта кісток були розкидані по всій могилі. Шість хребців і декілька зламаних трубчастих кісток виявлені у невеликій ніші, виритій у північно-східному кутку.

Вздовж східної стіни, в шарі обгорілої деревини та попелу, знайдено різне намисто (1). Поряд з центральною стовповою ямою, під обгорілою дерев'яною плахою, виявлені дві золоті намистини і золота нашивна бляшка-гудзик (2). Поряд з південною стіною, серед зсунутих грабіжниками кісток тазу, нижніх і верхніх кінцівок, зафіксовані уламки залізного браслета (3).

1. Намистини репрезентовані виробами зі скла, бронзи, золота й кістки:

а) дрібні кулясті намистини та бісер у вигляді дрібних кілечок з синього скла діаметром 0,4—0,7 см і завтовшки 0,2—0,5 см, 8 екз. (рис. 2, 4). Серед сіверськодонецьких пам'яток подібний бісер найкраще репрезентований у похованнях Пісочинського та Старомерчанського могильників (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 106; рис. 14, 15; 17, 2; Бабенко 2005, с. 147, рис. 4, 10; 17, 12; 26, 9а; 32, 5);

б) намистини бронзові (попередньо визначені як срібні, але пробірний аналіз не підтвердив це) у вигляді порожнистих кульок, що складаються з двох спаяних півкульок, 9 екз. (рис. 2, 5);

в) дві намистини золоті порожнисті еліпсоподібної форми, прикрашені повздовжніми рубчиками — гладенькими та у вигляді ланцюжка опуклих перлин, що поперемінно чергуються. Діаметр 0,8 см, довжина 1,0 см (рис. 2, 6). Подібні відомі в кургані Малий Чортмлик (Мозолевский 1987, рис. 6, 32), кургані 3 біля с. Богданівка (Битковский, Полин 1987, рис. 9, 2), а також в багатьох лісостепових курганах Правобережжя (Петренко 1967, табл. 18, 13; 19, 2, 5, 12; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, рис. 30, 20, 26; 41, 36, 45) і Лівобережжя (Ильинская 1968, табл. VIII, 5; Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, рис. 19, 4; Супруненко 1996, рис. 10, 4; Бойко, Берестнев 2001, рис. 4, 2, 3). Вкажемо також на знахідку шести аналогічних намистин у кургані 10 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 142—143, рис. 22, 12);

г) намистина кістяна у вигляді продовгуватої еліпсоподібної трубочки (рис. 2, 7). Різні за формою кістяні пронизки знайдені в кургані в уроч. Дар'ївка (Петренко 1967, табл. 23, 23), Мелітопольському кургані (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 84, рис. 86, 5) і кургані 25 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 147—148; рис. 34, 9е).

2. Бляшка-гудзик золота, за зовнішнім виглядом аналогічна знайденим у попередньому кургані (рис. 2, 8).

3. Залізний браслет з тонкого круглого (діаметр 0,4 см) в перетині дроту (рис. 2, 3). За класифікацією В.Г. Петренко, він належить до першого варіанту шостого типу, найчастіше репрезентованого серед таких прикрас скіфського часу. Браслети цього типу з'являються в VI і побутують до IV ст. до н. е. Однак цей тип значно краще представлений бронзовими браслетами, а залізні трапляються значно рідше і вирізняються більшою масивністю дроту (Петрен-

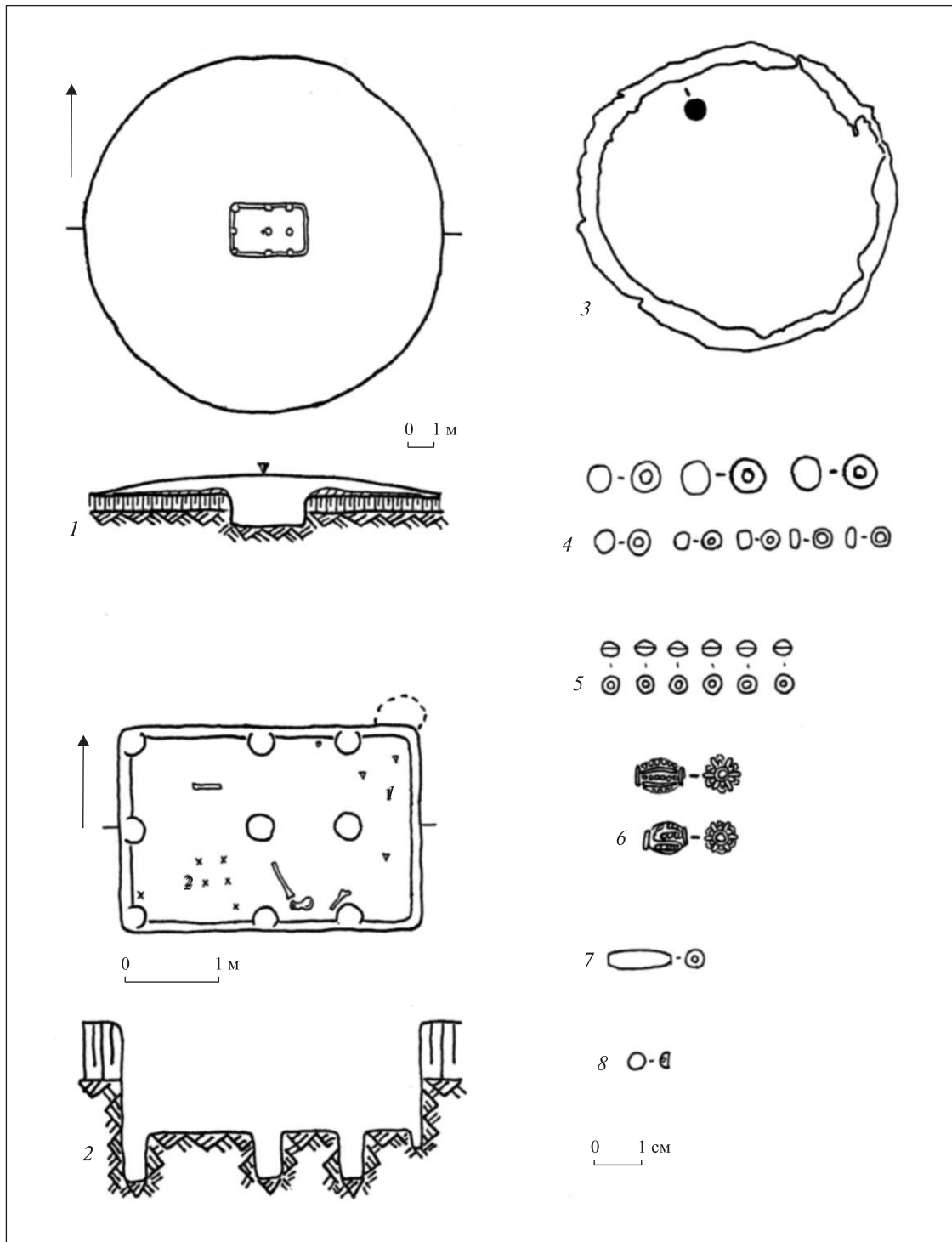

Рис. 2. Курган 3: 1 — план і профіль кургану; 2 — план і профіль поховання (1 — обгоріла деревина; 2 — намисто); 3 — залізний браслет; 4 — скляні намистини; 5 — бронзові намистини; 6 — золоті намистини; 7 — кістяна намистина-пронизка; 8 — золота бляшка-гудзик

ко 1978, с. 54, табл. 42, 11, 14, 23; 43, 7). Схожий браслет з тонкого залізного дроту входив до складу інвентарю поховання скіфського часу в катакомбі поблизу смт Коротич Харківського р-ну (Аксьонов, Бабенко 2008, с. 12, рис. 2, 3), а також поховання 2 кургану 47 біля с. Гришківка на Харківщині (Гречко 2007, с. 156).

Курган 4 (1979 р.)². Висота 0,4 м, діаметр 12,0 м (рис. 3, 1). Насип з однорідного чорно-

² У звіті за 1979 р. (Бородулін 1979, с. 47—48) цей курган чомусь фігурує також під номером 3. Щоб запобігти плутанині з курганом з аналогічним номером, розкопаним у 1977 р., тут йому присвоєно наступне число.

зему. Глиняний викид оточував могилу з усіх боків, займаючи площу $4,2 \times 3,0$ м. Могила мала прямокутну в плані форму з заокругленими кутками ($2,6 \times 1,6$ м) і була орієнтована по лінії схід—захід. В засипці могили виявлені залишки дерев'яного перекриття у вигляді тліну. Глибина могили 0,9 м від рівня давнього горизонту (рис. 3, 2).

Поховання пограбоване. Кістки небіжчика та фрагменти ліпного горщика (1) траплялися в засипці могили. Більшість кісток знаходилася вище дна вздовж східної стіни могили, на глибині 0,55—0,80 м. Уламки черепа лежали впритул до південної стіни, поряд знаходилася стегнова кістка. У північно-західному кутку могили зафіксовані фрагменти роздавленого ліпного горщика (1) і залізний вток дротика (2). Наконечник дротика (3) лежав у протилежному, північно-східному кутку, вістря до східної стіни, поряд з ним — три залізні ворварки (4). Виходячи з того, що глиняний посуд ставили зазвичай в ногах небіжчика, а наконечники дротиків та списів — у головах (Бабенко 2005, с. 62, 64), можна стверджувати, що похований був орієнтований головою на схід.

1. Знайдено близько двох десятків фрагментів різних частин неорнаментованого ліпного горщика, але без дна та вінець. У фондах музею вони відсутні.

2. Вток має так зв. чаркоподібну форму. Довжина 5,8 см, діаметр 1,8—2,0 см (рис. 3, 4). Втоки подібної форми були надзвичайно широко розповсюджені в пам'ятках Середнього Дону і розглядаються дослідниками як одна з локальних особливостей предметів озброєння населення цього регіону (Мелюкова 1964, с. 45; Либеров 1965, табл. 18, 13—15, 17—21; Пузикова 1969, рис. 5, 12, 15; Савченко 2001, рис. 23, 22, 29—31; 27, 3; 31, 7—10; Ворошилов 2004, с. 37—38). Чотири подібні втоки виявлені в кургані 6 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 86—87, рис. 9, 13—16).

3. Наконечник дротика з конічною втулкою, що переходить у короткий круглий у перетині стрижень, і видовженим пером підтрикутної форми з гострими жалами. Край втулки стягнутий залізним кільцем. За 2,6 см вище краю втулки — наскрізний отвір діаметром 0,1 см. Всередині втулки є залишки деревини від держака. Загальна довжина дротика 26,6 см, пера — 8,3 см, зовнішній діаметр втулки 2,3 см, внутрішній — 1,6—1,7 см (рис. 3, 3). Серед сіверськодонецьких пам'яток наконечники дротиків репрезентовані в похованнях Пісочинського (кургани 6, 9 і 18), Ста-

ромерчанського (кургани 3, 11 і 12) та Гришківського (курган 26) могильників (Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 8, 2, 4, 5; 20, 2, 3; 22, 1; Бабенко 2005, рис. 9, 8, 9; 20, 2; 26, 4, 5; Гречко 2007, рис. 2, 31), хоча наявність у шести пограбованих комплексах Пісочинського могильника втоків за відсутності наконечників списів чи дротиків свідчить про ймовірне значніше представництво цього виду озброєння. В цілому найбільшого розповсюдження дротики набули в середньодонського населення, де їх виявлено в 31 похованні (а, враховуючи втоки, — ще в 14), що становить 27 % від загальної кількості досліджених поховань скіфського часу і значно перевищує аналогічні показники для пам'яток Середнього Подніпров'я, Степової Скіфії та Криму (Савченко 2004, с. 171).

4. Три залізні ворварки зрізаноконічної форми з ледь опуклими боками. Висота 1,0 см, нижній діаметр 1,5 см; верхній — 0,7—1,0 см (рис. 3, 5—7). Подібні вироби досить добре репрезентовані як деталь кінського та військового спорядження. За підрахунками О.Д. Могилова, в лісостепових пам'ятках виявлено щонайменше 140 зрізаноконічних ворварок, найбільше (80 екз.) — у середньодонському регіоні, зокрема в сіверськодонецькому — 16 (Могилов 2008, с. 80). Розташування ворварок у могилі поряд з наконечником дротика може свідчити про їхнє можливе використання, а саме, для фіксації вузлів ремінців чохла для дротика.

Зупинимося на деяких особливостях поховального обряду. Поховальні споруди у вигляді дерев'яної гробниці стовпової конструкції з ровиком по периметру досить добре відомі в пам'ятках сіверськодонецького регіону, найкраще серед поховань Пісочинського могильника, де виявлено шість подібних споруд, з яких три відрізнялися кількістю чи розташуванням стовпів (кургани 8/2, 9 і 18/2), а решта мали схожу конструкцію — з дев'ятьма стовпами (кургани 6, 29 і 32). Відомі такі гробниці і на інших пам'ятках регіону — кургани 1/1973 Протопопівського та 3 Старомерчанського могильників, курган 5 біля с. Веселе тощо (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 35).

Розташування стовпів гробниці на відстані від стіни могили в кургані 3 має численні аналогії серед поховань Старомерчанського могильника, де дев'ять (2, 4—9, 11 і 12) мали подібну особливість у конструкції поховальної споруди (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 36).

Відсутність з одного короткого боку гробниці в кургані 2 ровика для закріплення обли-

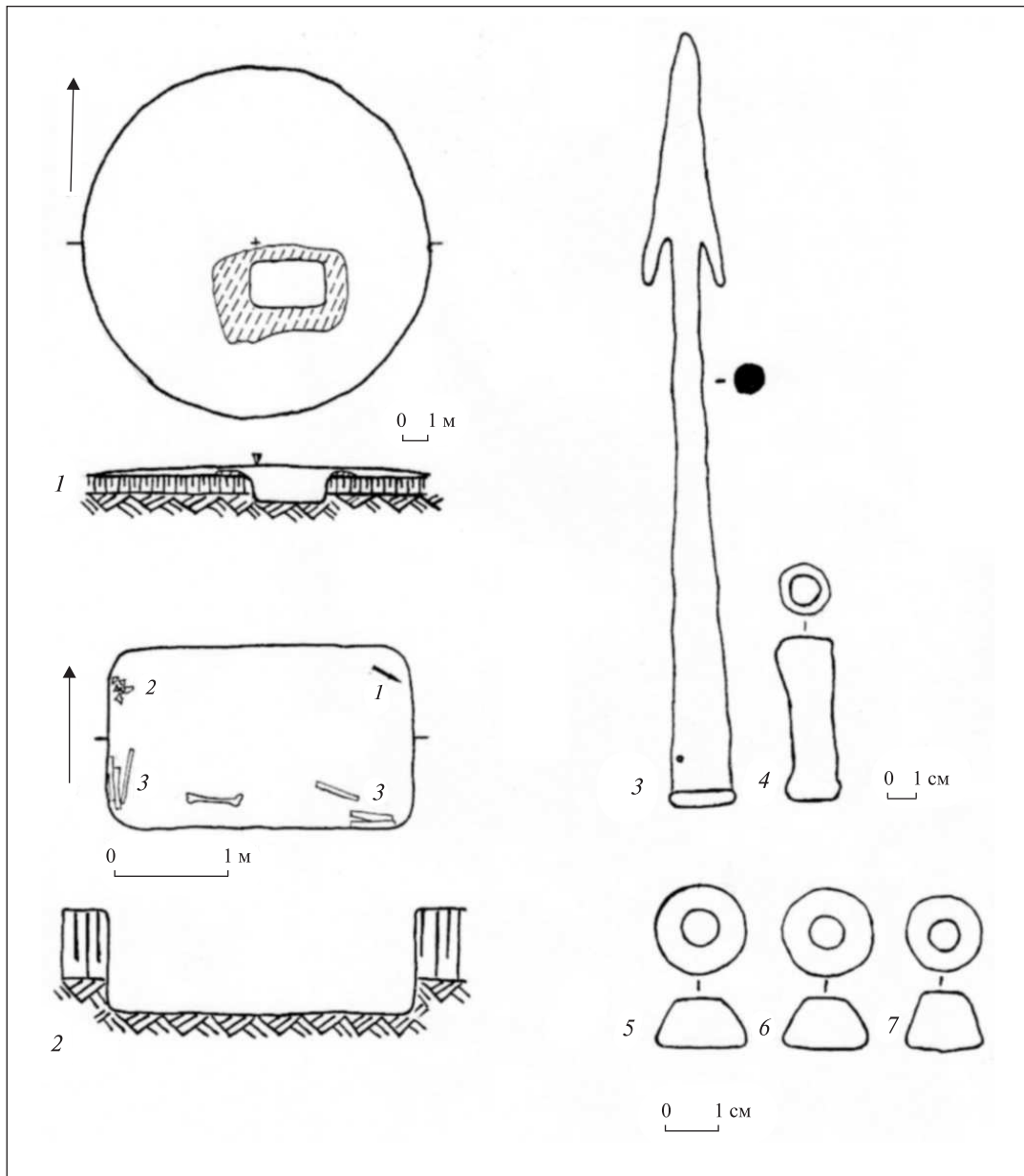

Рис. 3. Курган 4: 1 — план і профіль кургану; 2 — план і профіль поховання (1 — наконечник дротику; 2 — розвал ліпного горщика; 3 — рештки деревини); 3 — наконечник дротику; 4 — вток; 5 — ворварки

цювання наближає її до поховальної споруди поховання 2 кургану 8 Пісочинського могильника, де ровик був відсутній з короткого північного боку (Бабенко 2005, с. 20—21).

У двох курганах зафіксовані різноманітні випадки застосування вогню. Заповнення центральної ями шаром золи в могилі кургану 2 має аналогії в поховальній споруді кургану 9 Пісочинського могильника, де на дні такої самої центральної ями був виявлений шар обгорілої деревини завтовшки 0,06—0,08 м (Бабенко 2005, с. 22, 52). Таким чином, у обох випадках були зафіксовані сліди схожих ритуальних дій, при проведенні яких у центральній

ямі було розведене вогнище або ж туди були зсіпані рештки вогнища. Подібні ями наближаються до так зв. бофрів, найкраще репрезентованих на середньодонських поховальних пам'ятках — щонайменше 11 випадків (Городцов 1947, с. 18—19; Либеров 1965, с. 13; Медведєв 1999, с. 98—99), хоча відомі вони і поза межами цього регіону (Ольховський, Шілов 1995, с. 111).

У кургані 3 фрагменти обгорілої деревини траплялися в заповненні могили та на її дні, хоча в стовпових ямах були зафіксовані залишки деревного тліну без слідів вогню. Ймовірно, в цьому випадку наявність у могилі обгорілої

деревини слід пов'язувати з розповсюдженням обрядом розведення вогню на перекритті могили, що згодом просіло донизу.

Зауважимо, що різні прояви застосування вогню добре відомі в поховальному обряді сіверськодонецького населення. Найбільше розмаїття вони репрезентовані в курганах Пісочинського некрополя: спалення дерев'яної гробниці, розведення вогнищ на поховальній поверхні, золісті плями в могилах і насипах, використання перепаленої глини при спорудженні насипу (Бабенко 2005, с. 37—39, 51—53), а також серед поховань Люботинського, Протопопівського, Старомерчанського, Черемушанського, Нижньогіївського та низки інших могильників регіону (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 45—46).

Часткове або повне спалення гробниці фактично відносять до загальноіранських традицій поховального обряду, пов'язуючи його з долученням до вогняної стихії небіжчика, а також можливим виконанням ним за життя різноманітних ритуальних функцій (Бессонова 1990, с. 25).

Значне розповсюдження серед поховальних пам'яток сіверськодонецького регіону, від архаїчної доби до пізньоскіфського часу, мали й ніші-схованки. Так, у добре відомому Люботинському кургані в схованці зберігалися речі культового призначення (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 144—150; Бандуровский, Черненко 1999; Черненко 2000). Схованка в кургані поблизу с. Коротич була порожня, але на її дні збереглися відбитки залізних іржавих предметів, вилучених, імовірно, грабіжниками. Три ніші зафіксовані в курганах Протопопівського могильника (у двох нішах в кургані 3 виявлені глечик і предмети кінської вузди; в кургані 5 — предмети кінського спорядження), ще чотири — в могилах Пісочинського некрополя (Бабенко 2005, с. 51). У схованці поховання в кургані 9 знаходилася голова загнуданого коня, решта ніш були порожні (кургани 3, 4 і 25). Порожня, можливо через пограбування, була ніша в кургані 11 (Горішок) Великогомольшанського могильника (Шрамко 1983, с. 57, рис. 4, Г-3).

Заслугове на увагу відсутність серед інвентарю наконечників стріл — найрепрезентативнішого елемента озброєння населення скіфської доби. Це стосується передусім комплексів, де були виявлені значно менше розповсюджені категорії озброєння — меч і наконечник дротика з втоком. Показово, що в усіх сіверськодонецьких похованнях разом з мечем

були виявлені і наконечники стріл. Пояснити це лише діяльністю грабіжників не можна, адже навіть у вщент пограбованих могилах нерідко знаходять хоча б декілька наконечників стріл.

Водночас за низкою інших ознак кургани вирізняються на загальному тлі поховальних пам'яток сіверськодонецького регіону, насамперед, переважанням широтної орієнтації поховальної споруди та можливою східною орієнтацією основних (єдиних?) небіжчиків. Могили з широтною орієнтацією серед сіверськодонецьких пам'яток доволі рідкісні — по декілька таких поховань виявлено в Пісочинському, Великогомольшанському та Черемушанському могильниках, а також в кургані 5 біля с. Веселе, курганах 1 поблизу с. Рідний Край і 2 біля с. Санжари тощо. У багатьох могильниках вони невідомі (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 41).

Відсоток поховань зі східною орієнтацією небіжчиків у сіверськодонецьких пам'ятках теж незначний — 7,5 % (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 42). Цікаво, що майже всі небіжчики з такою орієнтацією виявлені в парних і колективних похованнях Пісочинського та Старомерчанського могильників і були соціально залежними від основного небіжчика особами (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 44; Бабенко 2005, с. 56). На схід з незначним відхиленням до півночі був орієнтований небіжчик у кургані 5 поблизу с. Веселе (Шрамко 1992, с. 116).

Впадає також в очі територіальне розташування курганів осторонь основного масиву пам'яток скіфського часу з найбільшою концентрацією в межиріччі Мжі та Уди і тяжінням до головної торгової артерії — Муравського шляху. В північно-східному напрямку від цього масиву, крім розглянутих курганів, відомі й інші пам'ятки, зокрема Циркунівське городище та могильник, кургани біля с. Веселе тощо. Подібне відгалуження в напрямку пам'яток середньодонського регіону дає підставу для розгляду питання про можливий їхній взаємозв'язок.

Поховання в катакомбі в кургані 4 поблизу Веселого Б.А. Шрамко за формою могили, деформацією черепа одного з небіжчиків і крейдяною підсіпкою вважав пізньосавроматським, порівнюючи його з комплексами Складківського та Шолохівського курганів (Шрамко 1992, с. 112—115, 119). Однак слід зауважити, що поховальні споруди вказаних пам'яток мають зовсім іншу конструкцію і репрезентовані великими чотирикутними яма-

ми з дромосами (Смирнов 1984, рис. 9; Максименко и др. 1984, рис. 54). Взагалі поховання в катакомбах (переважно підбійного типу) у савроматів значного поширення не набули (Смирнов 1964, с. 82—84). Безперечно, підстави для визнання савроматської належності вказаного комплексу є, як визнається й теза про глибоке взаємопроникнення культур середньодонського та савроматського населення, а, отже, контакти останнього з сіверсько-донецькими племенами могли бути опосередковані саме через середньодонське населення. Показова знахідка в цьому комплексі сагайдачного гачка на пасок — категорії військового спорядження, визнаної за локальну особливість культури саме середньодонського населення (Гуляев 1969; Савченко 2004, с. 229—241, 251). Загалом поховальний комплекс кургану 4 біля с. Веселе унікальний через переплетіння різних етновизначальних ознак. Поховання здійснене в межах території сіверськонецького локального варіанту в поховальній споруді, характерній для степового населення, з елементами савроматського поховального обряду та предметами інвентарю, етномаркувальними для середньодонського населення. Так в одному комплексі віддзеркалилася строката етнічна ситуація в регіоні, що був на перехресті кількох торговельних шляхів.

Поховання в кургані 6 поблизу с. Веселе за формою поховальної споруди та складом інвентарю (переважання залізних наконечників стріл і характерна бронзова бляшка з зображенням хижака) має найповнішу відповідність саме серед середньодонських пам'яток (Пузікова 1980, рис. 5, 11; Савченко 2004, с. 194—209, 250). На близькість цього комплексу до поховальних пам'яток середньодонського регіону, зокрема поховання в кургані 4 біля хут. Дубовий, звернув увагу Д.С. Гречко (Гречко 2007, с. 156). До цього слід додати, що поховання в кургані 5 могильника поблизу с. Веселе за типом поховальної споруди та орієнтацією небіжчика головою на схід наближається до курганів Салтівського житломасиву.

Привертає увагу і знахідка в ямі 5 на Циркунівському городищі трьох глечиків, орнаментованих наліпними пружками, появу яких, на думку деяких дослідників, слід пов'язувати з агресією в сіверськонецький регіон савроматсько/сірматських племен (Гречко 2006). Однак на Середньому Дону виявлена значна кількість глечиків подібної форми — одно- та дворучних (Либеров 1965, табл. 9, 1, 2; Медведев 1999, рис. 58, 1—4; Пузікова 2000, рис. 4, 1—5;

Гуляев, Савченко 2004, рис. 10, 7). Від циркунівських вони різняться відсутністю орнамента з наліпних пружків, що, однак, добре відомий на середньодонському посуді дещо іншого типу (Либеров 1965, табл. 10, 32, 37; 11, 13).

При порівнянні поховань Салтівського житломасиву з курганами середньодонського регіону можна також знайти чимало відповістей. Провідним типом поховальної споруди в середньодонського населення були саме каркасно-стовпові гробниці, що становлять 50 %, а разом з дромосними — 63 % (Медведев 1999, с. 93). В тамтешніх могилах домінує орієнтація небіжчиків головою на південний захід, північний схід і південь. Частина поховань, орієнтованих на північний схід, становить 34 % від кількості комплексів зі встановленою орієнтацією. На думку О.П. Медведева, це є наслідком сезонного зимового відхилення від східного напрямку. Незначну кількість похованих головою власне на схід (всього чотири) та південний схід (один) дослідник пояснює відкочовуванням навесні, влітку та восени середньодонського населення за межі регіону (Медведев 1999, с. 100—101)³. Викладені вище міркування сповна стосуються і поховальних споруд. У цьому випадку широтна орієнтація могил і східна небіжчиків у курганах Салтівського житломасиву може цілком свідчити про їхню належність представникам середньодонського населення, похорони яких відбулися за межами регіону в період весняно-осінніх міграцій. Правомірність подібного припущення підтверджує нечисленність Салтівського «мікромогильника», що є свідченням нетривалого чи спорадичного його функціонування. Могильники місцевого населення, як правило, вирізняються більшими розмірами і нараховують від одного—двох десятків до кількох сотень курганів (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 28).

Спроба пов'язати поховання в курганах Салтівського житломасиву саме з середньодонськими племенами не видається неймовірною, якщо зважити на визнання дослідниками тісних контактів і взаємопроникнення культур населення обох регіонів, що знайшло яскраве

³ Правомірність подібного припущення певним чином підтверджують розміри насипів середньодонських курганів, що навіть над могилами з дуже престижним інвентарем не перевищують 2,0 м, поступаючись низці пам'яток сусідніх регіонів (зокрема, Пісочинському могильнику). Подібне явище можна пояснити труднощами спорудження насипу значних розмірів узимку.

віддзеркалення в широкому спектрі складових культурної характеристики місцевих племен — від поховальних пам'яток до окремих категорій матеріальної культури: залізні гачки для виймання м'яса з казана, пряжки-сюльгами, чаркоподібні втоки дротиків та списів тощо (Бабенко 2001; 2005; Медведев 2006). На користь подібного припущення можуть свідчити виявлені саме на північно-східній периферії сіверськодонецького локального варіанту неодноразові випадки інфільтрації в місцеве середовище іноетнічних елементів: Веселе, Циркунівське городище (Шрамко 1992; Гречко 2006). І опубліковані кургани є черговим свідченням етнічної строкатості регіону, чому сприяло транзитне розташування останнього на різноманітних торгівельних шляхах.

Датування комплексів ускладнене відсутністю серед поховального інвентарю предметів з більш-менш вузькими хронологічними позиціями. Більшість золотих намистин, прикрашених гладенькими та рубчастими смугами (курган 3), знайдена в пам'ятках другої половини, навіть останньої чверті V ст. до н. е. — Малий Чортотлик, Богданівка, Більск, Куп'єваха (Мозолевский 1987, с. 73; Битковский, Полин 1987, с. 83—84; Супруненко 1996, с. 105; Бой-

ко, Берестнев 2001, с. 49 і ін.), хоча вони відомі й у деяких курганах IV ст. до н. е.

За спостереженнями О.М. Ворошилова, еволюція форми наконечників дротиків була спрямована від ранніх коротких з масивним пером і нерозвиненим стрижнем до пізніх — з продовговуватими стрижнями-втулками та вузьким жалоподібним пером (Ворошилов 2007, с. 20). Наконечник дротика з кургану 4 за морфологічними прикметами більше відповідає першій групі, однак слід вказати наконечник з практично ідентичними параметрами з поховання 1 кургану 18 Пісочинського могильника, що за античним імпортом впевнено датується третьою чвертю IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 165, рис. 26, 5). Показово й те, що цей вид озброєння в сіверськодонецькому регіоні поки що відомий лише виключно в пам'ятках IV ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 81—82). Саме тоді тут набули значного розповсюдження поховальні споруди у вигляді дерев'яної гробниці з дев'ятьма стовпами (кургани 2 і 3), хоча в інших регіонах вони добре відомі й значно раніше.

Таким чином, найбільше прийнятною датою для цих курганів слід вважати IV ст. до н. е., хоча не можна виключати й попереднє століття.

Аксёнов В.С., Бабенко Л.И. Катакомбные похоронения IV ст. до н. е. поблизу снт Коротич // Проблемы археологии Восточной Европы. — Харьков, 2008. — С. 7—18.

Бабенко Л.И. О характере погребений с вещами скифского типа в донецко-донской лесостепи // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2001. — С. 42—43.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.

Бабенко Л.И. Прояви іноетнічних елементів серед матеріалів Пісочинського курганного могильника // Десяті Сумцовські читання. — Харків, 2005а. — С. 82—85.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—182.

Бандуровский А.В., Черненко Е.В. Ахеменидские вещи из Люботинского могильника // ПССАСП. — Запорожье, 1999. — С. 27—30.

Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 17—40.

Битковский О.В., Полин С.В. Скифский курган у с. Богдановка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 74—85.

Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский вариант скифского времени). — Харьков, 2001.

Бородулин В.Г. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея и Областного общества охраны памятников истории и культуры в 1977 году // Архів ХІМ.

Бородулин В.Г. Отчет о раскопках Песочинского курганного могильника в 1979 г. // НА ИА НАНУ. — 1979/112.

Ворошилов А.Н. Копья в системе вооружения населения Среднего Дона в скифское время (VI — начало III вв. до н. э.) // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2004. — С. 37—38.

Ворошилов А.Н. Вооружение населения Лесостепного Подонья в скифское время (акинаки, копья, дротики). — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Воронеж, 2007.

Городцов В.А. Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г. // СА. — 1947. — IX. — С. 9—50.

- Гречко Д.С. Некоторые вопросы этнокультурной истории северскодонецкой Лесостепи конца скифского периода // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 222—227.
- Гречко Д.С. Раскопки курганного могильника скифского времени у с. Гришковка на Харьковщине // Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр. — К.; Запоріжжя, 2007. — С. 152—157.
- Гуляев В.И. Зооморфные крючки скифского периода // МИА. — 1969. — 151. — С. 109—127.
- Гуляев В.И., Савченко Е.И. Новый памятник скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 35—52.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — М.; Полтава, 1993.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. — М., 1965 (САИ. — Вып. Д1-31).
- Максименко В.Е., Смирнов К.Ф., Горбенко А.А., Лукьяшко С.И. Курган у пос. Шолоховский // Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984. — С. 124—141.
- Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. — М., 1999.
- Медведев А.П. О новом аспекте проблемы будинов и меланхленов (в свете последних публикаций могильников скифского времени на Северском Донце) // АЛЛУ. — 2006. — 1. — С. 21—33.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1-4).
- Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лисостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Мозолевский Б.Н. Малый Чертомлык // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 63—74.
- Ольховський В.С., Шилов Ю.А. Скифський погребально-культовий комплекс кургана Цыганка // РА. — 1995. — № 4. — С. 103—113.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967 (САИ. — Вып. Д1-4).
- Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв до н. э. — М., 1978 (САИ. — Вып. Д4-5).
- Пузикова А.И. Раскопки могильника скифского времени у села Дуровка в 1965 г. // Население Среднего Дона в скифское время. — М., 1969. — С. 82—95.
- Пузикова А.И. Вузничкові набори з Воронезьких курганів // Археологія. — 1980. — 35. — С. 38—52.
- Пузикова А.И. Городища и курганные могильники Среднего Подонья: к вопросу о их этнокультурном единстве // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 258—267.
- Савченко Е.И. Могильник скифского времени «Терновое I—Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2001. — С. 53—143.
- Савченко Е.И. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 151—277.
- Смирнов К.Ф. Савроматы: ранняя история и культура сарматов. — М., 1964.
- Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984.
- Супруненко О.Б. Розкопки курганного некрополю «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 88—120.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Черненко Е.В. Люботинский курган // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 297—303.
- Шрамко Б.А. Курган и городище у села Циркуны // КСИИМК. — 1956. — 63. — С. 103—108.
- Шрамко Б.А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині // Археологія. — 1983. — 43. — С. 54—61.
- Шрамко Б.А. Курганы у с. Веселое в Харьковской области // ВХУ. — 1992. — 25. — С. 110—119.
- Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 9—131.

Надійшла 19.11.2009

Л.И. Бабенко

КУРГАНЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ОКРАИНЕ ХАРЬКОВА

Публикуются три кургана, раскопанные в 1977 и 1979 гг. экспедицией Харьковского исторического музея. Каждый курган содержал по одной могиле: в двух зафиксированы остатки деревянной гробницы столбовой конструкции с ровиком по периметру могилы, еще одно погребение было совершено в яме. Могилы имеют нехарактерную

для памятников северскодонецкого региона широтную ориентировку при восточной (в определяемых случаях) – покойника.

В двух курганах зафиксированы разнообразные случаи применения огня в погребальном обряде — в кургане 2 заполнение центральной ямы в могиле состояло из чернозема и кусочков обгорелой древесины, а на дне находился слой золы толщиной 12,0–15,0 см. В кургане 3 фрагменты обгорелой древесины отмечены в заполнении могилы и на дне. В северо-восточном углу этой могилы обнаружена небольшая ниша, оказавшаяся пустой.

Погребения ограблены, сохранившийся инвентарь представлен предметами вооружения и воинского снаряжения (обломок меча; наконечник дротика и вток; ворворки), украшениями (железный браслет; стеклянные, золотые, бронзовые и костяные бусины; золотые бляшки-пуговицы), глиняной посудой и костяной проколкой.

Некоторые черты погребального обряда, прежде всего, широтная ориентировка могилы при наиболее вероятной восточной ориентировке погребенного, наличие ямки-«бофра» с остатками кострища, тип погребального сооружения и, наконец, краткосрочность функционирования могильника и его территориальная отдаленность от основного массива северскодонецких древностей скифского времени в сторону среднедонского региона, позволяют предположить возможную принадлежность могил не местному, а среднедонскому населению, что является еще одним свидетельством этнической пестроты северскодонецкого региона в позднескифское время.

По предметам погребального инвентаря комплексы можно датировать IV в. до н. э., хотя не исключено и предыдущее столетие.

L.I. Babenko

BARROWS OF THE SCYTHIAN PERIOD AT THE NORTH-EASTERN OUTSKIRTS OF KHARKIV

Three barrows excavated in 1977 and 1979 by the expedition of the Kharkiv Historical Museum are published in the paper. There was one grave in each barrow: the remains of wooden tombs of pillar structure with small ditches around the grave were found in two graves, the last burial was made in a pit. Graves are latitude oriented which is not common for the sites of the Siverskyi Donets River region whereby the deceased (when it is possible to define) are oriented to the east.

In two barrows, various ways of use of the fire in funeral custom are traced: in barrow 2, the filling of the central pit in a grave consisted of black earth and pieces of burnt wood, and there was a layer of ashes 12,0–15,0 cm thick on the bottom. In barrow 3, fragments of burnt wood are found in the filling of a tomb and in the bottom. A small niche which appeared to be empty was discovered in the north-eastern corner of barrow 3.

Graves are robbed; the remaining inventory is presented by arms and arming elements (sword element, javelin tip and butt-weight, and conical tubes), adornments (iron bracelet, glass, golden, bronze and bone beads, golden plates-buttons), ceramic pottery, and a bone piercer.

Some elements of funeral rite, first of all, latitude orientation of a grave with the most probable eastern orientation of a deceased, existence of a pit-«bofr» with remains of a fireplace, the type of funeral structure, and finally a short term of functioning of a burial ground and its territorial remoteness from the main mass of the Siverskyi Donets River region antiquities of the Scythian period towards the Don River middle region, allow the author to presume the probable belonging of the graves not to the local, but to the Don River region population, which is another evidence of ethnic variety of the Siverskyi Donets River region in the Scythian period.

By the grave goods, complexes can be dated by the 4th c. BC, however, the previous century is not excluded.